

OG'IR NUTQ NUQSONIGA EGA BOLALAR NUTQINING LEKSIK-GRAMMATIK TOMONINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Kaxxarova M. M

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch soʻzlar: texnologiya, leksik-grammatik, metodik, muloqot, nutq, psixologik, didaktik, interfaol, individual.

Ключевые слова: технология, лексико-грамматическая, методическая, коммуникативная, речевая, психологическая, дидактическая, интерактивная, индивидуальная.

Key words: technology, lexico-grammatical, methodological, communicative, speech, psychological, didactic, interactive, individual.

Og'ir nutq nuqsoniga ega bolalar nutqining leksik-grammatik tomonini rivojlantirish texnologiyalarining tavsifi

Ta'lim-tarbiya texnologiyalari (pedagogik texnologiyalar) tushunchasi – ta'lim jarayonlarini loyixalashtirish, samarali ta'limiy tizimlarni tashkil etishga qaratilgan pedagogik ilm yo'nalishidir. U tarbiyalanuvchining ta'lim-tarbiya va shaxs rivojlanishi bilan bog'liq muammolarni yechishni ta'minlovchi yo'l, usul, qadamlar ketma-ketligidir.

Psixologik-pedagogik lug'atda "ta'lim texnologiya" tushunchasi ijtimoiy tajribani avlodlarga taqdim etish shakllari, usullari, metodlari, vositalari hamda mazkur jarayonni texnik jihozlashni o'z ichiga oluvchi birlik sifatida talqin etiladi.

Bunda ta'lim-tarbiya texnologiyalari muolaja, ya'ni ma'lum xatti-harakatlari tizimi, natijani kafolatlovchi pedagogik jarayonni ishlab chiqish va ketma-ketlikda amalga oshirish ish-harakatlar majmuasi sifatida ta'riflanadi. Didaktik texnologiyalar o'quv metodikasini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Ta'lim-tarbiya jarayonini to'liq boshqarish, ta'limiy va tarbiyaviy sikllarni loyihalashtirish va amalga oshirish - g'oyasi ta'lim-tarbiya texnologiyasini asosini tashkil etadi.

Ko'pgina ilmiy adabiyotlarni tahlil etish asosida "Texnologiya" so'ziga quyidagi ta'riflarni aniqladik:

Texnologiya bu – ma'lum ish, san'at jarayonida ko'llaniluvchi usullar majmuasidir.

"Pedagogik texnologiya– bu ta'lim shakllarini muqobillashtirish vazifasini ko'zlagan o'qitish va bilimlarni o'zlashtirishning barcha jarayonlarini texnika va inson omillarida va ularning birgalikdagi harakatlari vositasida yaratish, tatbiq etish va belgilashning izchil metodidir" (YunESKO)

"Pedagogik texnologiya – pedagogik jarayonni boshqarish omili sifatida quyidagi mazmunga ega: PT - ta'lim jarayonini loyihalash asosida tashkillashtirish, uning samarali natijasini kafolatlovchi xususiyatlarga, (pedagogik mahorat, pedagogik takt, pedagogik stil, pedagogik aniqlik) pedagog faoliyatining innovatsion hususiyatlariga (ijodkorlik – kreativlik, yuksak professionalizm – akmeologiya, tahliliy va tanqidiy yondoshuv - refleksiya) tayangan holda ta'limning yangi shakl va usullarini yaratish va amaliyotga joriy etishni butunligicha aniqlovchi tizimli kategoriyadir" (S.Yo'ldosheva).

Shu o'rinda ko'pgina ta'limiy texnologiyalar orasida didaktik o'yin texnologiyalarni alohida e'tibor berish joiz. Tarbiyalanuvchilarni nutqini va fikrlash operatsiyalarini faollashtirish, bog'langan nutqini rivojlantirish hamda umumiy ta'lim-tarbiya jarayonini samaradorligini oshirish maqsadida aqli zaif bolalar maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida o'yin faoliyati quyidagi hollarda qo'llanilishi maqsadga muvofiq:

- ta'lim-tarbiya jarayonida o'tiladigan mavzular, tushunchalarni o'zlashtirish maqsadida mustaqil texnologiyalar sifatida;
- biror keng qamrovli texnologiyaning ma'lum qismi yoki elementi sifatida;
- maktabgacha ta'lim muassasasida o'tiluvchi mashg'ulotlar o'rniga yoki ularni bir qismi sifatida.
- madaniy dam olish uylariga qaratilgan texnologiyalar sifatida ("Mo'jizalar maydoni", "Yulduzli daqiqa", "Bilimtoylar" kabi o'yinlar).

Mashg'ulotlarda didaktik o'yin texnologiyalari tarbiyalanuvchilarni o'qish faoliyatiga kirishishiga sharoit va qiziqish uyg'otuvchi o'yin usullari va vaziyatini yaratishni o'z ichiga oladi.

Didaktik o'yin texnologiyalarining asosiy va eng muhim belgisi – to'g'ridan-to'g'ri ta'limiy maqsadga qaratilgani hamda o'quv-bilish sohasiga yo'naltirilgan, asoslangan pedagogik natijalariga to'liq muvofiqligidir. "Texnologiya" (yunonchadan "techne" – mahorat, san'at; "logos" – tushuncha, ta'limot) so'zlaridan olingan bo'lib, "mahorat, san'at to'g'risidagi ta'limot" ma'nosini anglatadi[56]. Texnologiya deganda muayyan faoliyatning mohirlik,

mahorat bilan, san'at darajasida tashkil etilishi tushuniladi. Qaysi sohada qo'llanilayotganidan qat'iy nazar texnologiyalar vaqt, mablag', mehnat sarfini tejashga, avvalgidan ko'ra ko'proq samaradorlikka erishishga xizmat qiladi. Bunda faoliyat kechadigan jarayon o'ta aniqlikda faoliyat kechadigan jarayonni barcha omillar, hatto, eng kichik, mayda unsurlargacha hisobga olingan holda ishlab chiqiladi va natijasi asoslanadi.

O'qitish tizimiga individual ta'lim texnologiyalari joriy etilgandan buyon o'tgan vaqt mobaynida tabaqalashtirilgan, dasturiy, rivojlantiruvchi, modul, muammoli, loyiha, interfaol, hamkorlik, kompyuter, masofaviy, innovatsion va mustaqil ta'lim texnologiyalari kabi o'nlab ta'lim texnologiyalari asoslandi. Mazkur ta'lim texnologiyalarining har biri o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etgan holda aniq maqsadga xizmat qilsa-da, ular umumiy jihatlarga ham ega. Umumiy jihat ularning barchasi shaxsga yo'naltirilishi bo'lib, uning ichki imkoniyatlarini namoyon etish, mavjud qobiliyatlarini yanada rivojlantirishga, yuqorida aytib o'tilganidek, ta'lim-tarbiya jarayonini kam kuch, mablag' va vaqt sarflagan holda samarali, unumli, muvaffaqiyatli tashkil etishga yordam berishida namoyon bo'ladi.

Qayd etib o'tilgan ta'lim texnologiyalarining mohiyati, mazmuni, didaktik imkoniyatlarini o'rganish va tahlil qilish asosida maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida og'ir nutq nuqsoniga ega bolalarning og'zaki nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishda individual, tabaqalashtirilgan, rivojlantiruvchi, interfaol ta'lim hamda o'yin texnologiyalarining didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanish yaxshi natija beradi degan xulosaga kelindi. Ayni o'rinda ushbu texnologiyalarning og'ir nutq nuqsoniga ega bolalar og'zaki nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishdagi didaktik imkoniyatlariga to'xtalib o'tamiz.

Individual ta'lim texnologiyalariga ko'ra logoped og'ir nutq nuqsoniga ega bolalarning har biri bilan individual ishlaydi. Tarbiyalanuvchilar bilan individual ishlash uchun logoped dastlab ularning har birining shaxs sifatidagi va nutqiy kamchiligi to'g'risidagi ma'lumotlardan to'la xabardor bo'lishi zarur. Bu maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning individual xususiyatidan kelib chiqqan holda ular nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishga yordam beradigan metodikani shakllantirish imkonini beradi[1, 2].

Og'ir nutq nuqsoniga ega bolalar va ularning og'zaki nutqidagi kamchiliklar to'g'risidagi ma'lumotlardan xabardor bo'lish ular bilan og'ir nutq nuqsoniga ega bolalar bilan ta'limni yakka tartibda tashkil etishga shart-sharoit yaratadi. Logoped dastlab og'ir nutq nuqsoniga ega bolalar bilan individual ta'limni samarali tarzda tashkil etish uchun bunga imkon beradigan ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki) omillardan xabardor bo'lishi kerak[3,4].

Shaxs imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradigan texnologiyalar orasida tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalari ham muhim o'rin tutadi. Tabaqalashtirilgan holda yondashish maxsus maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilarning ko'rish darajasi, og'zaki nutqdagi kamchilik xususiyatini inobatga olgan holda ularni bartaraf etish uchun zarur pedagogik shart-sharoitning yaratilishini ta'minlaydi. Og'ir nutq nuqsoniga ega bolalarning og'zaki nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishda tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalari asosida pedagogik faoliyatni tashkil etar ekan, logoped davlat talablaridan kelib chiqqan holda tarbiyalanuvchilarni kichik guruhlariga ajratgan holda ular uchun maxsus ta'limiy ishlanmalarni yarata olishi kerak.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar hayotida o'yinlar nihoyatda muhim o'rin tutadi. O'yinlar bolalarda idrok, sezgi, xotira, tafakkur, nutqni rivojlantirishga yordam berish orqali ularni ma'naviy-axloqiy, aqliy, jismoniy va estetik jihatdan tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bois, ko'ra og'ir nutq nuqsoniga ega bolalar og'zaki nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan tadqiqotni olib borishda o'yin texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi.

Zamonaviy sharoitda maxsus ta'lim muassasalarida bevosita nutqiy kamchiliklarni bartaraf etishga doir texnologiyalardan ham samarali foydalanilib kelinmoqda. Quyida ana shunday texnologiyalardan ayrimlari keltirilib, ularning didaktik imkoniyatlari haqida ma'lumot beramiz.

Tovushni talaffuz qilish texnologiyasi[1]. Texnologiyaning maqsadi barcha muloqot jarayonida bolalarda tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikma-malakalarini shakllantirishdan iborat. Ana shu maqsadga erishishga qaratilgan pedagogik jarayon nutqni harakatga keltiruvchi va nutqni eshituvchi analizatorlarni tovushlarni idrok qilish va to'g'ri talaffuz qilishga tayyorlash, alohida ovozlarni to'g'ri talaffuz qilishga erishish asosida tashkil etiladi. Texnologiya pedagogik faoliyatni bosqichma-bosqich va izchil amalga oshirishga asoslanadi. Tovushni talaffuz qilish texnologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Tayyorgarlik bosqichi (logopedik massaj, artikulyatsion gimnastik mashqlar yordamida artikulyatsiya organlarining aniq harakatlariga erishish, tovushning havo yo'nalishlari bo'yab tarqalishini ta'minlovchi ko'nikma, malakalarni shakllantirish, barmoqlar uchun gimnastik mashqlar, qo'llarni massaj qilish, predmetli-amaliy faoliyat (bog'ichlar, yasash, barmoqlar harakatini rivojlantirish, mozaika, tuzish-qurish, to'qish) yordamida barmoq va

qo‘l harakatlarini rivojlantirish, fonematik jarayonlarni shakllantirish, tayanch tovushlarni qayta ishlash).

2. Dastlabki talaffuz ko‘nikma, malakalarini shakllantirish bosqichi (tayyorgarlik bosqichida amalga oshirilgan harakatlarni artikulyatsiya a‘zolari harakati bilan uyg‘unlashtirish, tegishli tovushning artikulyatsiya bazasini yaratish, jarangdor va sonor tovushlar (l, m, n, r kabilar)ni ifodalash uchun havo oqimi va ovozni qo‘shish, alohida tovushlarni talaffuz qilishni ta‘minlash), tovushning avtomatlashuvini va tabaqalanishini ta‘minlash).

3. Muloqot ko‘nikma va malakalarini shakllantirish.

Bu turdagi texnologiyalar orasida L.V.Lopatina, N.V.Serebryakova, E.M.Mastyukova, M.V.Ippolitova, I.I.Ermakova kabi tadqiqotchilar tomonidan asoslangan texnologiyalar keng ommalashgan[8].

Kichik maktab yoshidagi va maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini shakllantirishni metodlari F.A.Rau, F.A.Rau, R.E.Levina, A.G.Ippolitova, G.A.Kashe, G.V.Chirkina, O.N.Usanova, O.V.Pravdina, T.V.Filichina va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan[1].

Bolada tovushni to‘g‘ri talaffuz qilish asosan 5 yoshlarda shakllanadi. Bolalarda to‘g‘ri talaffuzni tarbiyalash ishi nutqning har tamonlama rivoji bilan bevosita bog‘liqdir. Maktabgacha muassasalarda lug‘atni boyitishga, to‘g‘ri talaffuz qoidalarini egallashga, grammatik shakllar bilan tanishtirishga katta e‘tibor beriladi.

L.F.Spirova meyordal va nutq buzilishiga ega bo‘lgan bolalarni tovush analiz qilish xususiyatlarini taqqoslab tekshirish ishlarini olib borgan. Tekshirishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, hatto bitta tovushni noto‘g‘ri talaffuz qilish ham tovush analizigi o‘z ta‘sirini ko‘rsatar ekan.

L.F.Spirova meyordal talaffuzga ega bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarning tovush analizi qobiliyatini aniqlash uchun so‘zdagi berilgan tovushni topish orqali aniqlash mumkinligini ko‘rsatdi. Bolalarda tovush analiz qilish qobiliyatini aniqlashning yanada yengil shakli bu berilgan tovushni so‘z tarkibidan topish yoki shu tovushga oid rasm topishdir. Keyinrok esa berilgan tovushga oid so‘z o‘ylab topish, so‘zdagi oxirgi undosh tovushni topish kabi tovush analizini shakllantiruvchi shakllardan foydalanish mumkin.

Bolalarda nutqining leksik-grammatik tomonidagi kamchiliklarni tahlil qilish (N.A.Nikashinaning) quyidagi tovush turlari kamchiliklari uchun umumiy xulosa qilishga sabab bo‘ldi:

- tovushning nutqda bo‘lmasligi – uni talaffuz qila olmaslik, artikulyatsiya va talaffuz jihatdan bir-biriga yaqin tovushlarni almashtirish;

- tovushlarni almashtirish-tovush alohida to‘g‘ri talaffuz qilinadi, lekin so‘z va gaplarda bir guruhdagi tovushlar bilan almashtiriladi;
- tovushlar nutqda bo‘ladi, lekin artikulyatsiya jihatdan aniq talaffuz qilinmaydi.

Yuqorida nomlari keltirilgan barcha mualliflar bolalarda kuzatiladigan nutqning leksik-grammatik tomoniningdagi kamchiliklar hamda fonematik eshituvning rivojlanmaganligini maxsus logopedik yordamsiz bartaraf etib bo‘lmaydi, deb e‘tirof etadilar.

Adabiyotlar:

1. Abidova, Nilufar. «Problems of Preparing Future Defectologists to Work in the Conditions of Inclusive Education.» *Journal of Pharmaceutical Negative Results* (2022): 2505-2511.
2. Абидова, Н.З. Организация работы учителя-логопеда в условиях инклюзивной практики / *Mahtab va hayot, журналы, № 4 (168) / 2022, 23-26 Б.*
3. Борозинец Н.М., Шеховцова Т.С. Логопедические технологии: Учебно-методическое пособие – Ставрополь, 2008. – 224 с.
4. Борозинец, Н. М. Логопедия. Фонетико-фонематическое недоразвитие речи, общее недоразвитие речи, алалия : учебное пособие / Н. М. Борозинец, Т. С. Шеховцова, М. В. Колокольникова. — Ставрополь : Северо-Кавказский федеральный университет, 2016. — 203 с.
5. Лурия, А. Р. Письмо и речь. Нейролингвистические исследования: Учеб. пособие / А.Р.Лурия. - Москва : Academia, 2002. - 345 с.
6. Лынская, М. И. Преодоление алалии и задержки речевого развития у детей. Метод сенсорно-интегративной логотерапии : конспекты занятий / М. И. Лынская ; под редакцией С.Н. Шаховская. - Москва : Логомаг, 2015. — 90 с.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada og‘ir nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarda nutqning leksik-grammatik tomonini rivojlantirish texnologiyalari bo‘yicha psixologik-pedagogik va metodik adabiyotlarni o‘rganildi hamda tahlil qilindi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучена и проанализирована психолого-педагогическая и методическая литература по технологиям развития лексико-грамматической стороны речи у детей с тяжелыми дефектами речи.

SUMMARY

This article has studied and analyzed psychological, pedagogical and methodological literature on technologies for the development of the lexical and grammatical aspects of speech in children with severe speech defects.